

AKADEMİK ARASTIRMALAR DERGİSİ

Kasım 2008 - Ocak 2009
Yıl : 10 Sayı : 39

Kâşgarlı Mahmud
Özel Sayısı

JOURNAL OF ACADEMIC STUDIES

November 2008 - January 2009
Volume : 10 Number : 39

Mahmud el-Kashgari
Special Issue

Maestro

TÜRK-İRAN DİL İLİŐKİLERİNDE DİVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK'ÜN TANIKLIĐI

Süer EKER*

1. Tarihi Arka Plan

Yeryüzünün en eski yazılı uygarlıklarından birine beşiklik eden İran, tarih boyunca iki büyük trajedi yaşamış, bu trajediler İran'ı siyasi, kültürel ve toplumsal bakımdan derinden etkilemiş, Pers dilinin (Eski Farsça) yüzyıllar süren derin bir sessizliğe gömülmesine yol açmıştır. Makedonyalı İskender'in, İran'ı işgal ederek Büyük Daryus'un Hahameniş İmparatorluğu'nu (MÖ 559-331) ortadan kaldırmasıyla İran tarihinin ilk 'fetret' dönemi başlamıştır.

Uzun bir sessizlik döneminin ardından, Pers dili, yapısal ve tipolojik dönüşümlere uğramış biçimiyle *Pehlevî*,¹ *Soğd*,² *Harezmi*³ vd. İran dilleriyle (Orta Farsça) yeniden ortaya çıkmış, Persler, üçüncü yüzyıldan itibaren yeniden batı Asya'nın görkemli yerleşik uygarlıklarından biri hâline gelmiştir. Bu uygarlığın en önemli siyasî temsilcisi Sâsânî İmparatorluğu (MS 225-651), Anadolu ve Kuzey Afrika gibi 'uzak' coğrafyalar hariç, Hahamenişlerin siyasî sınırlarını korumuştur.⁴

Alanlar, Harezmliler, Farslar vd. İran dilli topluluklar, özellikle, diplomat ve tüccar Soğdlar Türk uygarlığına, bürokrasisine ve uluslararası ilişkilerine önemli katkılarda bulunmuşlar, Nestori Hristiyanlık, Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'in Türkler arasında kabulünde ve yayılmasında, Uygur yazısı vd. yazıların Türkçeye uyarlanmasında model olmuşlardır. İran dilli toplulukların bu rolleri, Köktürklerden Selçuklulara değin devam etmiştir.⁵

Türk-İran dil ilişkilerinin ilk aşaması destanlar dönemidir. İkinci aşama ise yazılı kaynaklarda belgelendiği üzere, Bizans-Sâsânî ve Köktürk imparator-

lukları arasında ekonomik, diplomatik, askeri vb. ilişkilerin nispeten yoğunlaştığı MS 6.-8. yüzyıllar arasındır.

Altıncı yüzyıldan itibaren Arap yarımadasında yükselen Arap-İslam uygarlığı fütuhât ve rönesans sürecine girmiş, bu uygarlığın ifade ve bildirim aracı Arapça, Arap orduları ve tüccarları aracılığıyla çok kısa zamanda Atlas okyanusundan Çin Seddi'ne değin evrensel bir kültür, sanat, din ve bilim dili hâline gelmiştir.

Yedinci yüzyılın başlarında İran sınırına dayanan Arap-İslam orduları şiddetli bir direnişin ardından İran'ı fethetmiş ve Türkistan kapılarını aralamıştır. Sâsâniler, Hahamenişlerin kaderini paylaşmıştır. Farsça yeniden derin bir sessizliğe gömülmüş, Arapça ülkenin yegâne yazı dili hâline gelmiştir. Arap-İslam fethi öylesine etkili olmuştur ki, yaklaşık iki yüzyıllık bu ikinci 'fetret' dönemine ait hemen hemen hiçbir Farsça yazılı belge günümüze intikal etmemiştir.⁶

Benzer bir süreci yüzyıllar sonra Anadolu Türkleri, Moğol istilasının ardından yaşayacaktır.

Arap Abbasî hâkimiyetindeki vassal İranlı devletler, Horasan'da Tâhîriler (821-873) Maveraünnehir'de Sâmâniler dönemi (819-1005),⁷ İslamlaşmış İran'da, Farsçanın ve Fars kültürünün yeniden hayatiyet kazandığı, Arapçanın mutlak egemenliğine son verildiği bir sürece tanıklık etmiştir. Sâmânî iktidarının ilk yüzyılıının sonlarına doğru, Yeni/klasik Farsça bir yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte, âdetâ 'küllerinden yeniden doğan' ve günümüze değin ulaşan İran dili ve kültürünün üçüncü aşaması başlamıştır. Onuncu yüzyıl, Doğu İran dili ve kültürü için Arap-İslam uygarlığının formlarında ve normlarında bir rönesans dönemidir.⁸

Türklerin, Müslüman olmaya başladığı dönemde İranlılar, MÖ beşinci yüzyıla uzanan kültürel geçmişin temelleri üzerine bina edilen, en az iki yüzyıllık bir İslâmî geleneğe sahipti. Kâşgarlı'nın eserlerini verdiği dönemde, Orta Farsça, yaklaşık iki yüzyıl önce sona ermiş, Pehlevî, Soğd, Hotan, Harezmi dilleri, yerlerini Yeni/Klasik Farsçaya bırakmıştı. İran dili ve kültürünün geçmişten tevarüs eden edebi ve sanatsal yaratıcılığı, İslâmî dönemde tekrar gün yüzüne çıkmış, Fars dili ve edebiyatı İslam dünyasında yüksek bir saygınlık kazanma sürecine girmişti.

İranlıların siyasal iktidarı nispeten kısa sürmüş, antik Pers ve Sâsânîlerin temsilcisi Sâmânîlerin, Karahanlılar tarafından 1005'te ortadan kaldırılmasıyla,⁹ İran'da 1925'e değin sürecek olan Türk siyasal egemenliği başlamıştır. Moğol istilası ve kısa dönemler hariç, bin yıl boyunca, Türk egemenliğinde bulunan İran, bütün bu süre zarfında kültürel bağımsızlığını geliştirme imkânını yitirmemiş, Antik Çağlardaki Makedon işgal ve istilası ve Arap fütuhâtının dolaylı sonucu olan Pers ve Pehlevî dillerindeki değişim, bu dönemde yaşanmamıştır.

Türk egemenliği, Klasik Farsçanın ortadan kalkmasına ya da büyük yapısal değişikliklere uğramasına yol açmamış, aksine, Farsça, Gazneliler ve Selçuklular döneminden itibaren Arapça ile birlikte, İslam dünyasının ikinci 'önemli' dili hâline gelmiştir. XI. ve XII. yüzyıllar özellikle şiir vadisinde gelişen Farsça, müstensihler eliyle çok erken bir tarihte ölçünleşmiş, değişikliklerin¹⁰ baskısından kurtulmuştur.¹¹

Bu dönemde, Karahanlılarda, İslam öncesinin hatıraları silikleşmiş, Arap-İran-İslam geleneğinin izindeki yeni Türk uygarlığı filizlenmeye ve gelişmeye başlamıştır. Sâ mânilerin Fars dili ve kültürü için yaptıklarını, Karahanlılar da Türk dili ve kültürü için yapacaklardır.¹² Dilbilimsel veriler, Türklerin İslamiyet'i kabulünde ve benimsemesinde; yerleşmiş, yaşamın her alanına nüfuz etmiş olan İran-İslam geleneğinin önemli bir rolünün ve işlevinin bulunduğunu göstermektedir. Bu geleneğin, Türk müelliflerinin eserlerinin adlarından, dayandıkları kuramlara, kullandıkları yöntemlere değin önemli roller oynadığı açıktır.¹³ Bu roller, dinden günlük hayata değin her alanda bir 'kültürel ortakyaşam'¹⁴ yaratmıştır.¹⁵

Hacip'in ve Mahmut'un esinlerini Arap-İslam, İran-İslam geleneklerinin benzer modellerinden aldığı açıktır.¹⁶ Ancak, Türklerin, doğrudan temasta buldukları İranlılar gibi, İslam dinini kabul etmeleri, onları siyâsî, mezhebî hatta dilsel nedenlerle rakip olarak görmeyecekleri anlamı taşımamıştır. DLT'den yarım asır önce antik İran dili ve kültürünü diriltme şeklinde tezahür eden 'erken milliyetçilik', karşı ya da paralel milliyetçilikler de yaratmıştır.

İslamiyet'i kabul eden Karahanlıların en önemli rakipleri batıda İranlı Müslüman Sâ mâniler, doğuda ise Budist Uygur Türkleri dâhil diğer Budist topluluklardı. Kâşgarlı'nın milliyetçilik anlayışına göre aynı dine mensup olan Farslar, dilleri farklı olduğu için yabancı unsurlardır. Kâşgarlı'nın Farslara ve diğer *Tat*'lara karşı tutumu, zaman zaman düşmanlık derecesine varacak kadar olumsuzdur.¹⁷

XI. yüzyılda, Türkler arasında İslamlaşma sürecinin henüz tamamlanmadığını, Kâşgarlı'nın verdiği bilgilerden de anlıyoruz. Siyâsî rakipleri Sâ mânileri bertaraf eden Karahanlılar, aralarında Uygur Türklerinin de yer aldığı Budistlerle karşı mücadelelerini sürdürüyorlardı. Bu yüzyılın ortalarında Selçuklular, Gaznelilerin egemenliğine karşı başkaldırarak Harezmi, Soğd ve Baktırya'yı ele geçirmiş, 1055'te Bağdat'ta Abbasi hilafetini kontrol altına almıştı. Kâşgarlı'nın eserini kaleme aldığı dönemde, Oğuz-İran kültürel ortakyaşamının siyâsî yapılanması olan Selçuklular, Sultan Alparslan ve hemen ardından Melikşah ve Nizamülmülk idaresinde batıya, Anadolu'ya doğru hâkimiyetlerini genişletirken, doğuda da Karahanlılar üzerinde, Fergana, Kâşgar ve Hotan gibi merkezlerde baskı kurmaya başlamıştı.¹⁸

Karahanlılarda, Farsların devlet bürokrasisinde etnik kökenleri itibarıyla çok üst düzey göreve gelemedikleri, Kâşgarlı'nın *yugruş* sözcüğünü açıklarken verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır.¹⁹ Karahanlıların 'Farişi' aleyhtarlığına karşılık, XI. yüzyılda resmen başlayan İran diline ve kültürüne yönelik 'Türk patronajı', İran'da Rıza Han'ın saray darbesine, Türkiye'de Cumhuriyet dönemine değin aralıksız sürmüştür.

2. Kâşgarlı ve Temas Dilbilim

Kâşgarlı; 'Türk Dilleri Üzerine Söz' başlığı altında 'En açık ve doğru dil, ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. İki dil bilenler *Soğdak*, *Kençek*, *Argu* boylarıdır'²⁰ sözleriyle tek dilliliğin övgüsünü yaparken, çok dilliğin kültürel yozlaşmaya yol açacağı görüşünü ileri sürer.

İran dilli Soğdakların en azından bir bölümü, şehirlerde oturuyor ve iki dil biliyorlardı. Kâşgarlı'nın bu tespitinin doğruluğu, İranoloji araştırmaları ile belgelenmiştir. Arapçanın ve Farsçanın baskısı kuşkusuz şehirlerde, kalabalık nüfuslu, kozmopolit yerleşim merkezlerinde artıyor, yabancı ögeler dile daha kolay nüfuz ediyordu.

Kâşgarlı, *Balasagunluların*, *Tıraz* (Talas) ve *Beyza* şehirleri halkının Soğdca ve Türkçe kullandıklarını, *Balasagun*'a varıncaya kadar *İsbicâb* (*Aspicap= Çimkend*) halkının dilinin çapraşık olduğunu; *Çomul* boyu çöl halkının ise ayrı dilleri bulunmasına, benzer şekilde, *Kay*, *Yabaku*, *Tatar*, *Basmul* boylarının da ayrı ağızları olmasına karşılık Türkçeyi iyi bildiklerini kaydeder.²¹ Ona göre, *Kençekler*, *Argular* vd. Türk boylarının dilleri 'çapraşık'tır. Kâşgarlı'nın verdiği bilgilerden, ayrı dilleri ve yazıları bulunan *Tibetlilerin* ve *Hotanlıların* güzel konuşmamakla birlikte Türkçeyi bildiklerini öğreniyoruz. Kâşgarlı'nın anlatımıyla 'Türk kılığını alan, Türk huyuyla huylanan' Soğdların, en azından bir bölümünün, uzun soluklu yoğun temasların ardından Türkleştiğini de anlıyoruz.²²

Kâşgarlı sunduğu bilgilerle, Karahanlı coğrafyasının dil haritasını çizer, dillerin temas bölgelerini belirtir, bu arada farklı dillere ve değişkelere karşı kişisel tutumunu ortaya koyar.

Kâşgarlı; Kençek, Argu, Oğuz vb. 'saf olmayan' Türkçe değişkelerin yanı sıra iki dilli Soğdların Türkçelerini de hafifser. Ölçünlü dilden sapmalara, değişkelerin ses, biçim ve söz varlığı düzeylerindeki farklılıklara değinirken, Hakaniye Türkçesini 'gerçek Türkçe' olarak değerlendirir. Diğer değişkeleri, yabancı dillerden etkilendikleri gerekçesiyle ölçün dışı kabul eder.

Kâşgarlı'nın etnolengüistik ölçütleri keskindir. Hotanlıları ve Kençeklileri *elif* önüne Türkçede bulunmayan bir harfi kattıkları için, yani

Türkçe sesbirim envanterinde bulunmayan *h* sesi ve *hana* 'ana', *hata* 'ata' biçimleri dolayısıyla Türk saymaz.²³ Öz dili yazdığını, oysa Oğuzlar vd.nin 'harfleri çevirdiği'ni, örneğin *đ* harfini *y*'ye çevirdiklerini ifade eder. Oysa, bir iki yüzyıl sonra Türkçe değişkelerin büyük bir bölümünde söz içi ve sonundaki *đ*, *y*'ye gelişecektir.

Oğuz Türkleri, Harezm ve Afganistan'dan Azerbaycan, İran, Anadolu ve Balkanlar'a değin uzanan çok geniş bir coğrafyayı Türkleştirmelerine karşın, İranlı topluluklarla yakın ilişkileri ve dillerinin Farsçanın etkisinde kalması dolayısıyla, Kâşgarlı tarafından 'saf' Türk olarak kabul edilmemişlerdir.

Kâşgarlı, *turma* 'turp' maddesini açıklarken Arguların ve Oğuzların bu Türkçe kelime yerine Farsçadan *gezer* sözünü aldıklarını kaydettikten sonra, 'Oğuzlar, Farislerle birlikte düşüp kalkmaya başlayınca birtakım Türkçe kelimeleri unutmuşlar onun yerine Farsça kullanır olmuşlar' notunu düşer. Oğuzların, diğer Türklerin aksine *kova*, *gerdanlık* kelimelerinin Farsçasını veya Arapçasını kullandıklarını ileri sürerken,²⁴ bir yandan da Türk dillerinin en 'yeğni'sinin Oğuz Türkçesi olduğunu söyler.²⁵

Karahanlılar, gayrimüslim unsurlara karşı ideolojik ve dinî mücadele içinde bulunduğu bu dönemde kısmen Selçukluların vassalı durumundaydı. Karahanlıların siyasî rakipleri Gaznelilerin ve Selçukluların, Farsça patronajına talip olmaları, Kâşgarlı'yı Farsçaya ve Farsça konuşanlara karşı bir tutum almaya sevk etmiş olabilir. Selçukluların devlet ve bürokrasi dili olarak Farsçayı kullandıklarına karşılık, kısmen İran'ın, özellikle Azerbaycan ve Anadolu'nun Türkleşmesine çok önemli katkıda bulduklarının altı çizilmelidir.

Bütün bu tespitler aracılığıyla, XI. yüzyılın Türkistan coğrafyasında, Türkçeyi yalnızca Türk topluluklarının konuşmadığını, Türk topluluklarının yalnızca Türkçe konuşmadığını, iki dilliliğin yaygın olduğunu, Türkçe değişkelerin diğer dillerle ilişkilerinin, siyasî ve etnik farklılıkların bir tür göstergesi olduğunu görüyoruz. Nitekim Kâşgarlı'nın, Uygur Türklerinin 'öztürkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar'²⁶ ifadesinden anlaşıldığı üzere, Hakaniye Türkçesinin farklı Türk toplulukları için bir tür 'değişkeler üstü ölçünlü değişke' olduğunu, Türk topluluklarının birbirleriyle veya başka dilleri konuşan halklarla iletişimlerinde 'kod değiştirdikleri'ni yani farklı dillere, değişkelere veya farklı dil durumlarına geçişin yaygın olduğunu düşünebiliriz.

20. yüzyılda Labov gibi toplumdilbilimcilerin, toplumsal değişkeler arasındaki ayrımları veya dil temaslarının ortaya koyduğu sonuçları ele alan çalışmalarının bir proto tipi niteliğindeki bu tespitler, aynı zamanda, döneme toplumdilbilimsel bir ayna tutar. Kâşgarlı'nın temas sonucu ortaya çıkan leksik ve yapısal yakınlaşmaları 'bozulma' olarak nitelendirmesi, bugünkü dilbilimsel ölçülerle kısmen 'aşırı' bir tutum olarak değerlendirilebilirse de, sonraki geliş-

meler, onun tutumunun kaygıların değil, özgürlü bir duyarlılığın sonucu olduğunu gösterecektir.

Coğrafi ve dinsel yakınlıklar dolayısıyla doğrudan temas sürecine giren toplumdilbilimsel bakımdan belki eşit baskınlık derecelerine sahip bu iki 'güçlü' dilin, Türkçenin ve Farsçanın birbirini etkilemesi kuşkusuz kaçınılmazdı.

3. Arap, İran Sözlükçülük Gelenekleri ve Divanü Lugâtî't-Türk

Kâşgarlı 'Türk dili ile Arap dilinin 'atbaşı' beraber yürüdüklerinin bilinmesi amacıyla, 8. yüzyıl Arap sözlükçülerinden (Ar. lugaviyyün) Halil İbn Ahmedî'nin *Kitabü'l-ayn*'ını, yöntemde bazı ayrılıklar olsa da, esas aldığı eserinin giriş bölümünde belirtmiştir.²⁷

Kâşgarlı'nın, Arap sözlükçülük modeli ile ortaya koyduğu eseri,²⁸ yalnızca Araplara veya yabancılara Türkçeyi öğretmek üzere yazılmamıştır. Kâşgarlı, başta Türk dili olmak üzere, Türk kültürünün maddi ve manevi her alandaki ayırıcı özelliklerini ortaya koymayı ve yabancı etkilerden uzak, gerçek Türk kültürünün belgelenmesini ve tanıtılmasını da amaçlamıştır.

Türk sözlükçülüğü Karahanlılardan sonra neredeyse Tanzimat'a değin Arapça ve Farsça söz varlığının karşılıklarının verilmesinden ve tanımlanmasından yani İslam dünyasındaki *sahâh* ve *lugat* geleneğinin sürdürülmesinden ibaret olmuştur. Türkçeden Arapçaya, Türkçe kökenli sık kullanılan kelimelerin sözlüğü olan DLT, bu yönüyle çağını aşan bir öngörü ve emeğin ürünüdür.

Abbasi döneminden itibaren başlayan Arap karşıtı *pro-İran şu'ubiye* hareketi ile, özellikle 10. yüzyıldan itibaren yeni dil ve edebiyatla önemli eserler verilmeye başlamış, *Firdevsî* (d. 940), *Rudekî* (ö. 916), *Ferruhî* (ö. 1037) gibi şairlerin şiirlerinde geçen, ancak ilave bilgiye, açıklanmaya ihtiyaç duyulan kelimeler için sözlük yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştı.

XI. yüzyıl İran edebiyatının önemli epik şairlerinden ve Firdevsî geleneğinin halefi Tuslu Esedî'nin (ö. 1073) Firdevsî ve diğer şairlerin kullandıkları az bilinen kelimeleri açıklayan *Lugat-i Furs (Logat-e Fors)* 'Farsların Lügati' adlı eseri muhtemelen 1066 yılında tamamladığı biliniyor. *Lugat-i Furs*, yaklaşık 1700 kelimelik söz varlığı ile Fars dili ve edebiyatının ilk geniş hacimli sözlüğü olmakla birlikte, DLT'den kapsam ve hacim bakımından geride, ancak yöntem bakımından farklı ve özgündür. Farsçanın beş bin maddebaşını aşan geniş söz varlığına sahip ilk sözlüğü, yani Bedreddin İbrahimi'nin *Ferheng-i Zefāngüyā ve Cehānpüyā*'nın telif edilmesi için yaklaşık dört yüzyıl daha geçmesi gerekecektir.²⁹

DLT'nin secili uyaklarla süslenen zengin bir Arapça ile yazılan önsözü ve Orta Çağların gelişmiş Arapça sözlükçülük geleneğini yansıtan karmaşık planlamasıyla, Fars geleneğini model almadığı anlaşılıyor. DLT'nin, İshak bin

İbrahim El-Farabî'nin *Djwân al-óAdab fî Bayân Luğa al-ÓArab* adlı eserinin kuruluşunu esas aldığı kuşkusuzdur.³⁰

Kâşgarlı'nın önünde, Arap sözlükçülüğünün yanı sıra, Orta Farsçaya öykünen arkaikleştirilen bir dil ve üslupla kaleme alınan, az sayıda Arapça sözcüğün yer aldığı, kahramanlarının tümünün adının Farsça olduğu Şehname ve Farsça yazdığı bilimsel eserlerinde, Farsça kelimelerle terminoloji yapan İbni Sina modelleri de vardı.³¹

4. Kâşgarlı'da Türk-İran Dilbilimsel Ortakyaşamına İlişkin Notlar

Kâşgarlı, Türklerin Türkçenin Farslar ve Farsça ile karışmasına doğrudan karşı çıkan, Türk dili ve kültürünün üstünlüğünü ortaya koymaya çalışan bilim ve 'dava' adamıdır. Kâşgarlı'nın, İran dillerinden alınan birçok kelimenin, halk etimolojisi de olsa, kökeninin Türkçe olduğunu ispat etmeye ya da yabancı kökenli kelimelerin, özellikle şehir adlarının Türkçelerini kullanmaya çalıştığını biliyoruz.

Kâşgarlı Türkçü duygu, düşünce ve söylemlerine karşın, kendisini Türk-İran kültürel ortakyaşamından da uzak tutamayacaktır. Eserde İran dilli topluluklar için kullanılan nispeten zengin etnonimler envanteri, Kâşgarlı'nın Farsları iyi tanıdığını gösterir: *Fârs*,³² *Sâmânlı*,³³ *Sart* (?),³⁴ *Soğd*,³⁵ *Soğdak*,³⁶ *Somlım*,³⁷ *Somlım Tat*,³⁸ *Sukak*,³⁹ *Tajik/Tajik/Tejik*, *Tat*,⁴⁰ *Tat Tawgaç*.⁴¹ İran dilli toplulukları ifade eden etnik adların Arapça karşılıklarında ise, *Farisî* görülür.⁴²

Kâşgarlı'nın, açıklamalarında ve aktardığı anekdotlarda yer alan Farsça kelime ve ibarelerden hareketle, onun klasik Farsçayı iyi bildiğini de düşünebiliriz.

4.1. Din Olgusuna ve Fars Kaynaklarına Referans

Kâşgarlı milliyetçidir; ancak bilim adamlığı ile ulusalcı duygularını birbirine karıştırmaz, bilimsel gerçeklerin üstünü örtmez.⁴³ Ulusçuluğuna dinî dayanak sunmak, Türklere İslamî misyon yüklemek üzere hadislerden yararlanır. Ancak, eserin bütününde Arap-İslam kültürüne yönelik, klişe yaklaşımların dışında, kayda değer bir 'tebcil' edici tavır görülmez, eser, özü itibarıyla laik karakterdedir. DLT'de kavram olarak cennet 2 kez, cehennem ise 1 kez görülür. Türklük vurgusu, din vurgusunun önündedir. Eserin, Bağdat'ta halife El-Mukteda'ya (h. 1075–1094) sunulmuş olması,⁴⁴ Kâşgarlı'nın medeni cesaretinin yüksek, maddî ve manevî dayanaklarının güçlü olduğunu ortaya koyar.

Kâşgarlı'nın, DLT'nin giriş bölümünde Türklere ilgili olarak bizzat dinlediğini bildirdiği hadislerden biri Buharalı, diğeri bugün İran'ın kuzeydoğusunda Meşhed civarından Nişaburlu bir imama aittir. Hazreti Muhammed'in 'Türk dilini öğreniniz çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.' hadisi-

nin⁴⁵ râvilerinin, İranlı olma ihtimali güçlüdür. Bir iki yüzyıl sonra Dede Korkut'taki *sakalı uzun tat eri bañladukda* ifadesinde⁴⁶ tekerrür edeceği gibi, 'din işleri'nin İranlı din adamlarının tasarrufunda olması akla yakındır.

4.2. Fars Mitolojisinin İzleri

Türk-İran dil ilişkileri, kaynağını destanlar döneminden, İran-Turan savaşlarından alan yarı destansı, yarı tarihî bir geçmişe sahiptir. *Şehname*'de, *Afrasiyab* aracılığıyla temsil edilen -ya da en azından öyle olduğuna inanılan-Türklük, ulusal kimliğin ve bilincin erken dönemlerden itibaren oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Steingass tarafından 'Tūrān ülkesinin kralı' olarak anılan İskitli veya Türk olduğu açıklaması yapılan 'Afrāsiyāb' (Zerdüştlerde *franuharashya*)⁴⁷ KB'de ve DLT'de *Tonga Alp Er, Alp Er Tonga* gibi Türkçe adlarının yanı sıra Farsça adıyla *Afrasiyab* olarak da yer alır. Kâşgarlı, Karahanlıların *Afrasiyab* neslinden olduğu inancındadır.⁴⁸ Mitolojiye ait anekdotlarda adı geçen diğer önemli bir kahraman da Zülkarneyn'dir.

Alp Er Tonga sagusunda,⁴⁹ *Afrasiyab*'ın ölümünden duyulan derin üzüntünün izlerini buluyoruz. Kutadgu Bilig'de ve DLT'de *Afrasiyab*'dan Türkçe adlarla da söz edilmesi, bu destanın kaynağının yalnızca *Şehname* olmadığını gösterir. Kâşgarlı'nın anekdotları da, özgün *Şehname*'den farklıdır. Ancak, Kâşgarlı'nın (ve Hacıp'in) *Şehname*'yi okuduğu hatta öykülerin ayrıntılarını iyi bildiği anlaşılıyor.

Kâşgarlı etimolojilerinde *Barman*,⁵⁰ *Bizen*,⁵¹ *Siyavuş*.⁵² *Tamhures*⁵³ gibi *Şehname* kahramanlarının Farsça isimlerini de kaydeder.

Kâşgarlı'nın fantastik rivayetlerle süslenen etimolojilerinde, Türk-İran coğrafyası, tarihi, mitolojisi hatta aile yapısı iç içe, karmakarışık. *Tonga Alper*, *Merv* şehrini *Tahmures*'ten üç yüz sene sonra yapar. *Afrasiyab*'ın kızı *Kaz*, ateşperest *Siyavuş* ile evlidir. Öldürülen *Siyavuş*'un mezarı Mecusiler tarafından ziyaret edilir. *Kaz* dışındaki kahramanların adları, antik İranlı adlarıdır.

Yarshater, Turanlıların Türklüğü konusunda kuşkuludur. Türklerin, İranlılarla temasa geçtikten sonra *Afrasiyab*'ı bir Türk kahramanı hâline getirdiklerini, ancak bu nedenle, *Afrasiyab*'ı bir Türk kahramanı olarak sahiplenmelerinin, İranlı ulusalcıların da *Afrasiyab*'ın İranlılarla mücadelesi yüzünden Türklerle karşı negatif duygular içinde bulunmalarının doğru olmadığı görüşündedir.⁵⁴

Destanlar, doğduğu coğrafyanın ve kültürün sınırlarını aşabilir: Örneğin İrlanda'dan Çin'e değin Avrasya'daki pek çok halkın yerel motiflerle de beslenen evrensel İskender destanına sahip olduğunu biliyoruz.

Aslında, İran-Turan diyalektiği, Kâşgarlı'dan (ve Hacıp'ten) itibaren Türklerin kendilerini tanımlamalarını sağlayan, çok farklı olanın karşısında, az farklı olanları, Türklük ortak paydası altında toplayan bir işleve sahiptir.⁵⁵

4.3. Türk Boy Adlarının Etimolojilerinin Farsça ile Yapılması

Dikkati çeken diğer bir husus da, İslam kaynaklarında İran'ın en büyük düşmanı Makedonyalı İskender ile aynı kişi olduğu kaydedilen Zülkarneyn'in Farsça konuşması, hatta Eski Farsça yerine anakronik biçimde Klasik Farsça hitap etmesidir.⁵⁶ Türk dili ve kültürünün yabancı etkilere maruz kalmasını, en büyük tehlike olarak gören Kâşgarlı'nın, Türk boylarının adlarını bir Türk olmayan 'kahraman' ve Farsça ile açıklamaya çalışması henüz anlaşılmayan bir tutumdur. Kâşgarlı, yaptığı etimolojilerde, yabancı kökenli olduğu düşünülen kelimeleri Türkçeye bağlamak üzere özel bir çaba harcar. Ancak, *Uygur, Türkmen, Çiğil* gibi Türk boy adlarının etimolojilerini Farsça söz veya söz dizilerine bağlar. Bu açıklamalar, naif anekdotlarla kurgulanan halk etimolojisi örnekleridir:

4.3.1. *uygur*: "Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk Hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizameddin İsrail Togan Tegin, babasından hikâye ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk Hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşakalmış ve (Farsça olarak) *inân hod horend*⁵⁷ 'Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler demek istemiş ve bu vilayete *hudhur* adı verilmiş. Sonraları *h* harfi *elif*e çevrilmiştir'.⁵⁸

Kâşgarlı'nın bu nahif etimolojisinin fonetik bakımından imkânsız olmadığı not edilmelidir.

4.3.2. *çigil*: "Argu ülkesine gelen Zülkarneyn aşırı yağmur nedeniyle yollar çamur içinde kalmış ve Farsça olarak *çe gil est?* 'Ne (kadar) çamur?' demiş orada bir kale yaptırarak adına *çigil* denilmiş".⁵⁹

4.3.3. *türkmen*: "Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce, onlara sormadan, *türk mænend* demiş, 'Türk'e benzer' demektir".⁶⁰

4.4. Yer Adları ve Türkçe Etimolojileri

Kâşgarlı'ya göre Asya'nın büyük bir bölümü, Türk ülkesidir. Türk ülkesi, Anadolu'dan Hazar'ın çevresinden Çin'e kadar bugün İran, Tacikistan, Afganistan olarak adlandırılan ülkeler de dâhil olmak üzere toplam sekiz bin fersah ge-

nişliğindedir. Kâşgarlı Türk ülkesinin sınırlarını Keşmir'e kadar genişletir. Yalavaç Süleyman'ın yaptığı *Keşmir/Kişmir* de Turan'da bir şehirdir.⁶¹ Karahanlıların başkenti, dünyanın merkezidir. İranlı Sâmânî oğullarından *Hamîr Tigin* tarafından fethedilen yerler, Türk ilidir. DLT'de Farsça kökenli pek çok yer adı bulunmasına karşın, siyasî ya da bölgesel coğrafyaya işaret eden *İran* ve buraya mensup halk anlamında *İranlı* adı yoktur.⁶²

Kâşgarlı, Türkistan coğrafyasındaki önemli yerleşim merkezlerinin birçoğunun Türk hükümdarlar tarafından kurulduğu inancındadır. Bu amaçla, yer adlarının asıllarının Türkçe olduğunu, bu adların daha sonra İranlılar tarafından değiştirildiğini kanıtlamaya çalışır: "Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre 'köy', Türklerin büyük bir kısmına göre 'şehir' demektir. Bundan alınarak *Fergana* kasabasına *Özkend* adı verilmiştir. 'kendimizin şehri' demektir. Yine böylece *Semizkend* denir; büyük olduğundan böyle denilmiştir. Farsçada *Semerland* derler".⁶³

Kazvin, *Semerland*, *Şaş* ve diğer şehirler aslında Türkler tarafından kurulmuştur, hatta adları *Çimkend* (*İsbicâb/Asbicâb*), *Özkend* (*Fergana*), *Semizkend* (*Semerland*), *Taşkent* (*Şaş*), *Yenkend* (*Dizruyin*) gibi Türkçe (!) 'kend' kelimesi ile yapılmıştır; ancak nüfusça çoğalan İranlılar bu şehirleri A-cem şehirleri haline getirmişlerdir.⁶⁴

Kâşgarlı sıraladığı coğrafyaların Türklüğünü kanıtlamak amacıyla mitolojiden de yararlanır.⁶⁵ İran'ın kuzeybatısında yer alan *Kazvin* şehri, adını, Afrasiyab'ın kızı olan burada 'oturan' ve 'oynayan' *Kaz*'dan almıştır. *Kaz*, kumluk bir bölge olan *Kum*'da avlanmıştır. Dolayısıyla *Kum* şehrinin adı da Türkçedir. İran'ın kuzeybatısında, Türkmenistan sınırları içinde yer alan *Merv* şehrinin adı da Tonga Alper tarafından verilmiştir.

Kâşgarlı okuyucularını İranlıların kullandıkları yabancı yer adlarının yerine Türkçelerini kullanmaya davet eder. Oğuz şehirlerinden olan *Farab* yerine, *Karaçuk*'u tercih eder.

Aslında bu çift isimli, yani Farsların ve Türklerin kullandığı aynı şehrin farklı adları *Farab/Karaçuk*, *Fergana/Özkend*, *Hotan/Udun*, *Semarkand/Semizkend*, *Suçe/Yarkent*, *Kuç/Küsen* vd. bir bakıma Türk-İran kültürel ortaklaşmanın toponomik kanıtlarıdır.

5. Kâşgarlı'nın Türkçe Kabul Ettiği Bazı 'İranca' Kelimeler

Tarihî Türkçenin söz varlığı içinde İran dillerinin, Soğdcanın payı önemlidir: *ajun*, *Hormuzta* 'İndra (bir tanrı)', *kamug* 'kamu, hepsi', *kent* 'kent, şehir, köy', *mojak* 'öğretmen', *moguç* 'Magi (Hristiyan)', *nigoşak* 'disiplin', *tamu* 'cehennem', *uçmak* 'cennet' vd. daha Uygurca hatta Köktürkçe döneminde Soğdcanın kopyalanmıştır. Ancak bu kelimeler, Soğdcanın ortadan kalkmasına paralel olarak Türkçenin söz varlığından, birkaçı dışında, silinmiştir.⁶⁶

DLT'deki 'İranca' öğelerin önemli bir bölümü *birinci katman* olarak değerlendirilebilecek İslam öncesine aittir. DLT'nin telifinden kısa bir süre sonra Türkçeye girecek olan Yeni Klasik Farsça ve *ikinci katman* kelimeler büyük değişikliklere uğramadan günümüze intikal etmiştir.⁶⁷

DLT'deki çoğu Soğdca olan birinci katman kopyaların büyük bir kısmı daha sonra Genel Türk dilinin söz varlığına girmeden ya yok olmuşlar ya da dağınık biçimde kalmışlardır. Türk Dil Devrimi sürecinde, öztürkçe zannıyla *kent, acun* vb. bir bölüm İranca kelime yeniden diriltiştir.

Türkçe ses dizgesine oldukça yabancı Arapça kopyaların aksine, İranca kökenli kopyalar, XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın dahi anlamayacağı biçimde dile nüfuz etmiş, Türkçe kökenli sözlerden genellikle ayırt edilemez duruma gelmiştir. Bu sözlerin bir bölümünün, madde başları için verilen atasözü örneklerinde de yer alması, kopyalama işleminin uzun zaman önce gerçekleştiğinin de bir göstergesidir.

DLT'de sayısı az da olsa, *han, hakan* vb. *yeniden kopyalanmış* kelimeler de yer alır. Kâşgarlı, nesnel bir bilim adamı olarak, tespit edebildiği kopya kelimeler için not düşmüştür.⁶⁸ Ancak, modern Türkolojide kopya olduğu uzun süredir bilinen pek çok kelime, Kâşgarlı tarafından Türkçe kabul edilmiş, hatta bu kelimelerin kullanıldığı Türkçe deyişler kaydedilmiştir.

Kâşgarlı, Arapça ve Farsçada ortaklaşa kullanılan kimi kelimelerin, Türkçe kökenli olduklarını kanıtlamak üzere, dil dışı bilimsel ve mantıki deliller de ortaya koymuştur. Örneğin, ona göre yağmurun ve karın çok yağdığı coğrafyalarda yaşayan 'kaba ve bilgisiz' Türklerin dilinde dahi bulunan *yalma* sözcüğü köken bakımından, Farsça veya Arapça gibi yağmurun ve karın nispeten az yağdığı coğrafyalarda konuşulan dillere ait olamaz.⁶⁹

Kısaltmalar

Ar.: Arapça; bk.: bakınız; CPED: Comprehensive Persian-English Dictionary; CTD: Compendium of the Turkic Dialects; d.: doğumu; DLT: Divanü Lügâti't-Türk; Far.: Farsça, Yeni/Klasik Farsça; h. : hükümranlığı; harf.: harfiyen; İng.: İngilizce; krş.: Karşılaştırınız; MÖ: Milattan önce; MS: Milattan sonra; O. Far.: Orta Farsça; O. İr.: Orta İranca; Ö.: ölümü; Sğd.: Soğdca; Tür.: Türkçe, Genel Türkçe; vb.: ve benzeri/ ve benzerleri; ve başkaları; vd.: ve diğeri/ve diğeri; Yun.: Yunanca

⁸ Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, suereker@yahoo.com

¹ Genellikle Zerdüşî metinlerinin yazıldığı Orta İnanca bir dildir

² Mariko Namba Walter, "Sogdians and Buddhism", *Sino-Platonic Papers*, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, pp. 1-16 (www.sino-platonic.org) (6.9.2006).

³ W. B Henning, "The Khwarezmian Language", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Maarif Matbaası, İstanbul 1955.

⁴ J. R. Payne, "Iranian Languages", *The World's Major Languages*, (ed.) Bernard Comrie, London 1989, Croom Helm, pp. 514-522; Gernot Windfuhr, 'Persian', *The World's Major Languages*, (ed.) Bernard Comrie, Croom Helm, London 1989, pp. 523-546.

⁵ Pentti Aalto, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, pp. 29-37.

⁶ Burada dini, kültürel bakımdan derin kalıcı izler bırakmayan, model önermeyen 'işgal ve istila' ile toplumsal yapıda, dini ve kültürel yaşamda derin, kalıcı izler bırakan ve model öneren 'fetih' kavramlarının birbirinden ayrılması gerekmektedir.

⁷ Peter Golden, "Turkic Peoples", *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson, É. Á. Csató), Routledge 2006, pp. 16-29.

⁸ Bu dönem için bk. Richard N. Frye, "Notes on the renaissance of the 10th and 11th centuries in eastern Iran", *Central Asiatic Journal* I, 1955, s. 137-143.

⁹ Kâşgarlı, Sâmanî coğrafyasının fethini 'Sâmân Oğullarından Türkistan'ı almış olan atalarımız Beye Hamîr Tekin adı verirlerdi.' sözleriyle not eder. Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 13, 112.

¹⁰ Tartışmalı *lehçe, şive, ağız* vb. terimler yerine, bunları içeren, ölçünlü dil dışındaki dilleri ifade eden İngilizce *variant*'a muadil *değişke* terimi kullanılmıştır.

¹¹ bk. Windfuhr, a.g.m. s. 525.

¹² bk. Robert Dankoff, "Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture", *Central Asian Monuments* (<http://eurasia-research.com/erc/004cam.htm>) (6.8.2008).

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Robert Dankoff Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes, University of Chicago Press, Chicago 1983.

¹⁴ İng. *cultural symbiosis*, P. Golden a. g. m. s. 23.

¹⁵ Bu kültürel ortakyaşamın dilbilimsel sonuçlarının bir bölümü, Doerfer'de ayrıntılı biçimde sunulmuştur. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1963-1975.

¹⁶ bk. Robert Dankoff, "Kaşgari on the Beliefs and Superstitions of the Turks", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 95, No. 1. 1975, pp. 68-80.

¹⁷ *tatig közre tikenig tüpre* 'Tatın gözüne vur, diken kökle, kökünden çıkar.' *savı*, bu 'aşırı' tutumu dile getirir. Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi II*, TDK Yayınları, Ankara 1986, s. 280.

¹⁸ Karahanlı, Gazneli ve Selçuklularla ilgili kısa bilgi için bk. Golden a. g. m. s. 24-26.

¹⁹ 'Türklerden halktan olup vezirlik derecesine çıkan bir adamdır. Bir Farslıya yahut başkasına-geniş varlıklı olsa bile- bu lakap verilmez. *yuğruş* hakandan bir derece aşağıdadır.' Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi III*, TDK Yayınları, Ankara 1986, s. 41.

²⁰ B. Atalay, a.g.e. I, s. 29.

²¹ a.g.e. s. 30.

²² a.g.e. s. 471.

²³ a.g.e. s. 32.

²⁴ a.g.e. s. 432.

²⁵ a.g.e. s. 30.

Aslında Kâşgarlı bir bakıma haklıdır. Oğuz dillerindeki, örneğin Anadolu ağızlarındaki Farsça kopyalar, Özbekçe gibi İranize Türk dilleri ile 'yarışabilecek' niceliktedir. Ancak önemli bir bölümü seslik uyarlamalarla (bu uyarlamalar için bk. Andreas Tietze, "Persian Loanwords in Anatolian Turkish", *Oriens*, Vol. 20, Brill, 1967, pp. 126- 131) sözlü dile dâhil olan ve Türkçe kökenli sözlerden ayıramayacak durumuna gelen *alça*, *bel*, *çadır*, *çetir*, *çöğen*, *çöp*, *erişte*, *ferfene*, *hevenk*, *irenk*, *tene* vd. kelimelerin ilk bakışta kopya olduğunu anlamak zordur (bk. a.g.m. s. 125-168).

²⁶ B. Atalay, a.g.e. I, s. 29.

²⁷ a.g.e. s. 6-7.

²⁸ Dankoff, a.g.m. s. 68.

²⁹ Arap sözlükçülük geleneğinin İslam dünyasındaki etkileri ile ilgili olarak bk. John A. Haywood, "The Influence of Arabic Lexicography", *Lexicography: Critical Concepts* (eds. Mick R. K. Smith, R. R. K. Hartmann), Taylor & Francis, 2003, pp. 139-145.

'Ali Aşraf Sadekî, J. R. Perry, H. Sâme'î "Persian Dictionaries", (<http://www.iranica.com/newsite>) (6.9.2008).

³⁰ bk. Robert Ermers, *Arabic Grammars of Turcic*, Brill 1995, s. 18

³¹ bk. Winfuhr a.g.m s. 523.

³² Kâşgarlı'da *Fârs* bir etnik ad değil, haritada gösterildiği üzere, bölge adıdır.

³³ B. Atalay, a.g.e. I, s. 112.

³⁴ 'tacir, tecimen, satıcı' (a.g.e. s. 66, 342).

³⁵ 'Balasagun ile Buhara ve Semerkand arasında Türkleşmiş bulunan bir ulus, bk. *Soğdak*' (B. Atalay, a.g.e. IV, s. 851).

³⁶ "Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar 'Soğd'lardandırlar' (a.g.e. I, s. 471).

³⁷ (< *somli-m*) 'Türkçe bilmeyen kimse' (a.g.e. I, s. 486; a.g.e. II s. 347).

³⁸ “Hiç Türkçe bilmeyen Farslı. Türkçe bilmeyenlere de *somlum* denir” (a.g.e. I, s. 486).

³⁹ ‘beyaz geyik’, *sukak*, *ıvık*’ın erkek cinsidir. Kâşgarlı, *sukak*’ın Oğuzlar tarafından Farsları ifade etmek üzere kullanıldığını bildirir (a.g.e. II s. 287; Robert Dankoff, [with James Kelly] *Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, edited and translated with introduction and indices. Cambridge 1985, Mass, Part II: 1984, s. 105).

⁴⁰ 1. yabancı 2. Müslüman olmayan 3. Uygur (Tohsi ve Yağma dillerinde) 4. Farslı, Acem 5. Farsça konuşan (bütün Türklerce) 6. Çinli (?) (B. Atalay, a.g.e. IV, s. 584).

⁴¹ Uygur ve Çinli; Farslı ve Türk (B. Atalay, a.g.e. II, s. 241).

⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. S. Eker, “Divânü Lugâti’t-Türk’te ‘İranlı’ Kavramı”, *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2007 (bas-kıda).

⁴³ *tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas* ‘Farssız Türk, başsız börk olmaz.’ (B. Atalay, a.g.e. I, s. 349)

⁴⁴ R. Dankoff a.g.e. 1985 s. 68.

⁴⁵ B. Atalay, a.g.e. I, s. 4.

⁴⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 78

⁴⁷ Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut 1892–1975, s. 81.

⁴⁸ B. Atalay, a.g.e. I, s. 343, a.g.e. III, s. 157 vd.

⁴⁹ a.g.e. I, s. 41.

⁵⁰ Afrasiyab’ın oğlunun adı (a.g.e. IV, s. 832).

⁵¹ DLT’de s. 381’de *betzen*, 466’da *bizen* olarak harekelendirilen kelime, Atalay tarafından *betzen* olarak düzeltilmiştir. *Bahtünassır*’ın oğlu olarak açıklanan bu kelime, *Key Hüsrev* döneminin büyük savaşçılarından, Turan hükümdarı Afrasiyab’ın kızı *Menije*’ye âşık olan *Bijen* olabilir. DLT’de *z/j* nöbetleşmesine ilişkin örnekler vardır.

⁵² Far. *Syawahş*, antik İranlı kahraman, *Key Kavus*’un oğlu.

⁵³ Far. *Tahmurasp*, antik İranlı kahraman, *Huşeng*’in oğlu.

⁵⁴ E.Yarshater, “Afrāsġāb, Turanian king and hero”, *Encyclopædia Iranica* (<http://www.iranica.com>) (6.9.2008).

⁵⁵ Konuyla ilgili olarak bk. Robert Dankoff, “The Alexander Romance in the Dġwġn Lughġt-Turk”, *Humaniora Islamica I*, 1973, s.233.

⁵⁶ Zülkarneyn/İskender’le ilgili olarak bk. Dankoff a.g.m.

⁵⁷ harf. ‘Bunlar, kendi yerler’.

⁵⁸ B. Atalay, a.g.e. I, s. 111–112.

⁵⁹ a.g.e. II, s. 393.

⁶⁰ a.g.e. III, s. 415.

⁶¹ a.g.e. I, s. 457.

⁶² Türkçede İslam öncesi dönem için *Pers, Pars*, İslam sonrası dönem için *Fars, Farsî (Fârs, Fârsî)* terimleri kullanılır. *Fars, Pars* ve *Parsî*'nin sesbirim envanterinde /p/ bulunmayan Arapçadan yeniden kopyalanmış biçimdir. *Pars (Pers)*; Fars dili ve kültürünün asıl sahibi halkın ve bu halkın yaşadığı bölgenin adıdır.

⁶³ a.g.e. I, s. 344.

⁶⁴ a.g.e. III, s. 149-150.

⁶⁵ a.g.e. III, s. 149, 150).

⁶⁶ Tarihî kaynaklardaki kopya kelimelerin gerçek kaynağını tespit etmek her zaman kolay değildir. Örneğin, Menges'in Sakaca kabul ettiği *ton* sözcüğü (Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples, An introduction to Turkic Studies*, Ural-Altische Bibliothek XV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, s.168). Choi'ye göre Çince'dir (Han Woo Choi, "On Some Chinese Loan Words in Uighur," *Central Asiatic Journal*, 1988, sy. 32, s. 167). Kelimeler kaynak dilden diğer dillere aktarılmakta, hatta zaman zaman kaynak dil tarafından farklılaşmış biçimiyle, alıcı dillerden yeniden kopyalanmakta ve bu karmaşık süreçte çoğu zaman ilk kaynağın hangisi olduğu belirsizleşmektedir.

mvrđšn 'koleksiyon' < Partça, *amari* 'sayısız' < O. İr., *ançmn* 'taç' < O. Far. *az* 'açgözlülük' < O. Far., *mahistak* 'din adamı', < O. Far., *rošn* < O. İr., *şeker* < O. İr., *ton* 'elbise' < Saka *thauna*; *amrta* 'ölümsüz'; *ertini* 'mücevher', *murç* 'biber', *sart* 'tüccar' (<< Sanskrit), *öküz* (<< Toharca), *bamuk* 'pamuk', *didim* 'taç', *nom* 'din yasası, şeriat' (<< Yun.), *satir* 'bir ağırlık ölçüsü' (<< Yun.), *tawil/tawul* (<< Ar.) vb. (diğer örnekler için bk. Menges a.g.e. s. 167, 168 vd.).

⁶⁷ Türkçe ve Farsça dil temaslarının en önemli sonuçlarından biri de anlam kopyalarıdır. Örneğin DLT'de yer alan *tl* '1. dil 2. çasıt, casus' (krş. Far. *zebân* ay. F. J. Steingass, a.g.e s. 609); *st-* 'kırmak; bozmak; yenmek, galebe etmek' (Far. *şekesten* ay. F. J. Steingass, a.g.e s. 753 ay.) kelimeleri her iki dilde anlamca ortaktır.

Anlam kopyaları kelime düzeyiyle sınırlı değildir. Yine DLT'de yer alan *tag* *tagka kawuşmaz kişi kişiğe kawuşur* 'Dağ, dağa kavuşmaz; adam, adama kavuşur' (B. Atalay, a.g.e. II, s. 103) atasözü aynı diziliş ve anlamla Farsçada da vardır (krş. Far. *küh be küh ne mî-resed, ensân be ensân mî-resed* ay.).

⁶⁸ Örneğin, *fa'lal, fa'lâl, fu'lul* ayrımı altında topladığı *borduz* 'bahçe, bostan' sözcüğü için 'bu kelime öz Türkçe değildir' notunu düşmüştür (a.g.e. I, s. 457).

⁶⁹ bk. a.g.e. III, s. 34, 35.